ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ. Η ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Γιάννης Βούλγαρης, Δρ Πολιτικής Επιστήμης

1. Το Κινούμενο Όριο της Πολιτικής

Η δεκαετία '80 έχει καταγραφεί ως περίοδος όπου το συλλογικό υποχώρησε έναντι του ατομικού, το κρατικό έναντι του αγοραίου, το δημόσιο έναντι του ιδιωτικού. Στο πολιτικό επίπεδο, τα συντηρητικά κόμματα επέβαλαν τη θεματολογία και το ιδεολογικό τους στίγμα. Στο θεωρητικό επίπεδο, η υποχώρηση της κεϋνσιανής ορθοδοξίας και η κρίση του μαρξισμού πιστοποίησαν την ίδια τάση.

Η εξέλιξη αυτή είναι τόσο προφανής και κοινότοπη, ώστε χρειάζεται ένα διορθωτικό μετριασμό. Την ίδια στιγμή που τα όρια του δημόσιου περιστέλλονταν σε όλα εκείνα τα πεδία τα οποία αποτέλεσαν διακυβεύματα μετά τη δεκαετία του '30 -σε όλο το πλέγμα των διασυνδέσεων κράτους /αγοράς όπως διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του οργανωμένου καπιταλισμού και του κοινωνικού κράτους-, την ίδια στιγμή νέα πεδία τα οποία πριν ανήκαν στη σφαίρα του ιδιωτικού παρασύρθηκαν στη δικαιοδοσία του Πολιτικού, έγιναν αντικείμενο της δημόσιας σφαίρας. Θέματα που άπτονται της ποιότητας ζωής, της επιβίωσης του πλανήτη και της αλληλεξάρτησης των λαών, των σχέσεων των φύλων και των μορφών της οικογένειας, του ορισμού της ζωής και της γέννησης, της γενετικής, της βιοηθικής, της αυξανόμενης πολιτικοποίησης της επιστήμης/τεχνολογίας, κλπ. Μια θεματολογία που συγκροτεί ό,τι ο A.Giddens αποκαλεί life politics, άλλοι new politics και η οποία πιθανόν να καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική του επόμενου αιώνα αλλάζοντας ίσως αναδρομικά την εκτίμηση που σήμερα έχουμε για τη σχέση δημόσιου -ιδιωτικού στη δεκαετία του '80.[1] Η διεύρυνση της θεματολογίας συνοδεύτηκε από τη διαφοροποίηση των πολιτικών υποκειμένων, την εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων και την καθιέρωση αυτόνομων μορφών κινητοποίησης της κοινωνίας των πολιτών.

Αναγκαίος είναι επίσης ένας δεύτερος μετριασμός της αρχικής κοινά αποδεκτής διαπίστωσης. Η διεύρυνση του Ιδιωτικού δεν σήμανε, ούτε σημαίνει αυτόματα έναν ανάλογο περιορισμό του Δημόσιου. Αυτές είναι έννοιες πολυσήμαντες και πολυεπίπεδες. Η ίδια η "απελευθέρωση της αγοράς" απαίτησε την ισχυροποίηση του Κράτους και της κυβέρνησης -με όρους αυταρχισμού, συγκεντρωτισμού και κεντρικά κατευθυνόμενης χειραγώγησης. Free economy, strong state -η συνοπτική φόρμουλα που χρησιμοποιήθηκε για τον θατσερισμό έχει γενικότερη ισχύ.[2] Η σχέση αυτή είναι άλλωστε γνωστή από την ιστορία και τον τρόπο που επιβλήθηκε η αγορά στους νεώτερους χρόνους.

1. A.Giddens, Beyond Left and Right, Polity Press, Cambridge 1994.
2. A.Gamble, The Free Economy and the Strong State, Macmillan, Λονδίνο 1988.

2. Η Συμβίωση Καπιταλισμού και Δημοκρατίας ως Πρόβλημα.

Με δεδομένες τις αρχικές αυτές παρατηρήσεις, δεν υπάρχει βεβαίως καμία αμφιβολία ότι τόσο στο επίπεδο της πολιτικής όσο και της πολιτικής θεωρίας, η περασμένη εικοσαετία σημαδεύτηκε από την κρίση του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους και την επακόλουθη φιλελεύθερη -συντηρητική επικράτηση, που επανακαθόρισε και θεωρητικοποίησε την υπεροχή του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου, της αγοράς έναντι του κράτους. Ο ρηγκανισμός και ο θατσερισμός υπήρξαν οι πρωταγωνιστές ενός ρεύματος το οποίο άνθισε στις ΗΠΑ και την Αγγλία, αλλά εκδηλώθηκε και εξαπλώθηκε παντού με περισσότερη ή λιγότερη ένταση.

Σήμερα η ορμή του κύματος έχει σπάσει και ο απολογισμός των πεπραγμένων γελοιοποιεί τις μεγαλοστομίες της πρώτης εμφάνισης. Εντούτοις, η υποτίμηση του φαινομένου θα ήταν λάθος. Γιατί η πρόσφατη κυριαρχία της "Νέας Δεξιάς" (του νεοφιλελευθερισμού, του νεοσυντηρητισμού, της συντηρητικής (αντ)επανάστασης στην πολιτική σκέψη- διαφορετικά ονόματα που φωτίζουν διαφορετικές όψεις του φαινομένου) δεν ήταν μια τρέχουσα εναλλαγή. Πήγασε, συμπλέχθηκε και εξέφρασε βαθύτερες κοινωνικές, οικονομικές και αξιακές μεταβολές που είχαν ως αφετηρία την κρίση ακριβώς του Κοινωνικού Κράτους και του κεϋνσιανού κοινωνικού συμβιβασμού του μεταπολέμου.

Πράγματι η προσπάθεια επανακαθορισμού των ορίων δημόσιου -ιδιωτικού που επιχείρησε η "νέα δεξιά", ανέσυρε και συνδέθηκε με μακροβιότερες σχετικές προβληματικές. Εξετάζοντας ορισμένες "σημαδιακές" αναλύσεις τις οποίες πρότεινε ο νεοσυντηρητισμός και ο νεοφιλελευθερισμός στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, έχω επιχειρήσει να δείξω ότι συνιστούν τρεις διακριτές θεωρητικές στρατηγικές και εννοιολογήσεις της κρίσης -την πολιτική, την ηθική και την οικονομική. Η πρώτη εστιάζεται στη λεγόμενη "κρίση διακυβέρνησης", η δεύτερη στην κρίση εκκοσμίκευσης και η τρίτη στον περιορισμό / εξοστρακισμό της πολιτικής.[3] Έχω υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές στρατηγικές αποτελούν εναλλακτικές και παραδειγματικές θεωρητικοποιήσεις της σχέσης Δημοκρατίας - Καπιταλισμού όπως συμπυκνώθηκε στις δομές του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους. Οτι διατυπώνουν ή υπονοούν διαφορετικές οπτικές για τις προϋποθέσεις συμβίωσης Δημοκρατίας και Καπιταλισμού. Θεωρώ σημαντική αυτή την εννοιολόγηση, γιατί πιστεύω ότι θα έρθει ξανά στο προσκήνιο τώρα που η δημοκρατία έχει μείνει "χωρίς εχθρούς" ή με εχθρούς (εθνικισμούς, φονταμενταλισμούς) που δεν μπορούν εύκολα να διεκδικήσουν την γενίκευσή τους.

Πράγματι, η συμβίωση (φιλελεύθερης) Δημοκρατίας -Καπιταλισμού αποτέλεσε κεντρικό ερώτημα και πρόβλημα της νεώτερης πολιτικής σκέψης. Όπως εξάλλου ήταν φυσικό, τέθηκε με διάφορους τρόπους στην ιστορική εξέλιξη ακολουθώντας τους μετασχηματισμούς του καπιταλισμού, τις κοινωνικές συνέπειές του (με πρώτη την εμφάνιση των προλεταριακών μαζών που διεκδικούσαν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα), καθώς και την εκάστοτε ανάμιξη των φιλελεύθερων με τις δημοκρατικές ιδέες. Είναι χαρακτηριστικός και ευεξήγητος π.χ.τόσο ο πλούτος όσο και ο δραματικός χαρακτήρας

3. Η εκτενής ανάπτυξη των τριών θεωρητικών στρατηγικών που ακολουθούν στο Γ.Βούλγαρης, Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος 1973 -1990, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

της σχετικής θεματολογίας καθόλη τη διάρκεια της εξέλιξης από το φιλελεύθερο καπιταλισμό του περασμένου αιώνα στον οργανωμένο καπιταλισμό που βρίσκει την πλήρη ανάπτυξή του στο μεταπολεμικό Κοινωνικό Κράτος. Ορισμένοι μελετητές νεομαρξιστικής κυρίως κατεύθυνσης οι οποίοι θεωρητικοποιούν ευθέως την αντίθεση Καπιταλισμού - Δημοκρατίας, έχουν προτείνει λεπτομερέστερες ιστορικές περιοδολογήσεις και επιμέρους θεσμικά πλαίσια συμβίωσης.[4]

Οι βασικές παράμετροι της σχετικής θεωρητικής συζήτησης -όπως έχει δείξει ο A.O.Hirschman- διατυπώθηκαν ήδη από τον 17ο και 18ο αιώνα παράλληλα με τα πρώτα βήματα του καπιταλισμού.[5] Εκεί περιέχονται εν σπέρματι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν πιο συστηματικά αργότερα στην πολιτική και κοινωνική σκέψη τόσο για να υποστηρίξουν τη λειτουργικότητα μεταξύ Καπιταλισμού και Δημοκρατίας, όσο και τις αιτίες της έντασης ή ακόμα περισσότερο της αντίθεσής τους. Από την άλλη, είναι γνωστό ότι οι διαφορετικές εκτιμήσεις δεν αντιπαρέθεσαν μόνο μεταξύ τους τις μεγάλες πολιτικές -φιλοσοφικές παραδόσεις της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας (φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, σοσιαλισμός). Στο εσωτερικό τους διατυπώθηκαν ποικίλες ή αποκλίνουσες θέσεις, τόσο συγχρονικά, όσο και στη διαχρονική τους εξέλιξη. Η εμπιστοσύνη των φιλελεύθερων του 18ου αιώνα στην ειρηνοποιό και ορθολογιστική επίδραση του "εμπορίου" και της "βιομηχανίας" μετατράπηκε στην καταγγελία του καπιταλισμού από τους φιλελεύθερους του 19ου, λόγω της καταστροφής της μικροϊδιοκτησίας που υπέσκαπτε την κοινωνική βάση της φιλελεύθερης πολιτείας. Οι νεοφιλελεύθεροι στις μέρες μας βλέπουν τη Δημοκρατία ως εχθρό της οικονομίας της αγοράς, την οποία θεωρούν συνώνυμο της ανάπτυξης και της ελευθερίας. Οι συντηρητικοί του 19ου αιώνα έβλεπαν στον καπιταλισμό και στην αγορά την αιτία της καταστροφής του τρόπου ζωής, των αξιών και του κοινωνικού habitus του παραδοσιακού κόσμου. Ο νεοσυντηρητισμός στις μέρες μας έστρεψε την κριτική του πρωταρχικά στη Δημοκρατία, αποδεχόμενος και αξιοποιώντας χωρίς πολλές επιφυλάξεις κατά κανόνα, τη συνηγορία που προσέφεραν σ' αυτή την κριτική οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Όσο για τη σοσιαλιστική παράδοση, η σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας αποτέλεσε όπως γνωρίζουμε, αιτία επανειλημμένων διασπάσεων και διαρκούς ταλανισμού.

Τόσο οι υποστηρικτές της λειτουργικότητας, όσο και εκείνοι της έντασης εξετάζουν συνήθως τη σχέση Δημοκρατίας -Καπιταλισμού με τη διαμεσολάβηση τεσσάρων μεταβλητών. Η *πρώτη* είναι η *οικονομική αποτελεσματικότητα*. Σήμερα, λίγοι θα αμφισβητούσαν το δυναμισμό του καπιταλισμού ενώ έχει γίνει γενικά αποδεκτό ότι δημιουργεί κοινωνικά και οικολογικά "εξωτερικά κόστη". Κάποιες δεκαετίες πριν όμως η ιδέα ενός καπιταλισμού που κατέρρεε ή οδηγούνταν εγγενώς στη στασιμότητα ήταν ευρέως διαδεδομένη και καθόριζε τη στάση απέναντι στη δημοκρατία ενός μεγάλου μέρους του εργατικού κινήματος. Η δεύτερη είναι η *ταξική διάρθρωση*, οι *κοινωνικοί συσχετισμοί και συμμαχίες* που διαμορφώνει

4. Οι S.Bowles, H.Gintis, Democracy and Capitalism, Routledge, Λονδίνο 1986 διακρίνουν τέσσερις μορφές "διευθέτησης" των σχέσεων, αποκαλώντας τις με το όνομα των αντιπροσωπευτικότερων θεωρητικών τους: Lockean, Jeffersonian, Madisonian, Keynesian accomodation. Ο A.Wolfe, The Limits of Legitimacy, The Free Press, Νέα Υόρκη 1977 διακρίνει έξι λύσεις που δόθηκαν ιστορικά στην επιδίωξη της "κοινωνικής ειρήνης": το κράτος της συσσώρευσης, της (φιλελεύθερης) αρμονίας, του επεκτατισμού, της εργολαβικής αποκέντρωσης, το δυαδικό κράτος.

5. A.O. Hirschman, The Passions and the Interests, Princeton University Press, New Jersey 1977

ή συμβάλλει να διαμορφωθούν η καπιταλιστική ανάπτυξη, αλλά και πρωτογενώς η πολιτική δημοκρατία. Η μεταβλητή αυτή έχει χρησιμοποιηθεί και προς τις δύο κατευθύνσεις. Π.χ. η αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας ή των "μεσαίων τάξεων" υπήρξε βασικό στοιχείο για την εμπέδωση λειτουργικών σχέσεων μεταξύ των δύο ιστορικών διαδικασιών. Η κοινωνική πόλωση, η κοινωνική ανισότητα παράλληλα με το σχηματισμό μεγάλων ταξικών συνόλων (εργατική τάξη) έχει αποτελέσει από την άλλη, το θεμελιακό επιχείρημα των υποστηρικτών της έντασης. Η τρίτη μεταβλητή είναι οι *πολιτικές σχέσεις εξουσίας*, η *αυτόνομη επίδραση του κράτους* τόσο στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού, όσο και στο διεθνές διακρατικό σύστημα.[6] Εδώ υπάγεται π.χ. το ιστορικά και θεωρητικά κομβικό πρόβλημα της ισχυροποίησης των "μη εχόντων" έναντι των "εχόντων" που συνόδεψε όλη τη φάση εκδημοκρατισμού και διεύρυνσης των πολιτικών δικαιωμάτων -πρόβλημα που ετέθη με νέα μορφή στη δεκαετία του 1970 λόγω της κρίσης του κοινωνικού κράτους. Η τέταρτη μεταβλητή αφορά στις *πολιτισμικές -ηθικές επιπτώσεις και αντιστοιχίες*. Οι διαδικασίες εκκοσμίκευσης, εξατομίκευσης και εμπορευματοποίησης όλο και περισσότερων κοινωνικών χώρων είναι αυτές που έχουν κατά κανόνα τροφοδοτήσει επιχειρήματα είτε λειτουργικότητας, είτε έντασης /αντίθεσης.

Η επιγραμματική αυτή παράθεση έχει ως μόνο σκοπό να υπενθυμίσει την ιστορική εμμονή του προβλήματος και να διασκεδάσει την αγωνία ότι μπορεί να ζούμε το "τέλος της Ιστορίας" όπως διαλαλεί η πρόσφατη *vulgata*. Πολλά από τα προηγούμενα μοτίβα επαναλήφθηκαν με καθαρότητα τόσο στη δεξιά όσο και στην αριστερή κριτική του κεϋνσιανού κοινωνικού συμβιβασμού.

Θέλει επίσης να δείξει τη σύντηξη θεωρητικών και πρακτικών πολιτικών ανησυχιών που χαρακτηρίζει το ζήτημα. Επιλέγοντας εν προκειμένω την οπτική της σχέσης καπιταλισμού -δημοκρατίας, καταλαβαίνουμε καλύτερα τη σύνδεση Πολιτικής και Θεωρίας που ενυπάρχει στην κριτική που άσκησε ο φιλελευθερισμός και ο συντηρητισμός κατά την περασμένη εικοσαετία. Δηλαδή, τον τρόπο που προσέλαβαν, εννοιολόγησαν ή ενέταξαν στις ήδη επεξεργασμένες κατασκευές τους, τις μεγάλες κοινωνικές -πολιτικές συγκρούσεις που σημάδεψαν το τέλος του μεταπολεμικού κεϋνσιανού συμβιβασμού και του φορντικού κύκλου ανάπτυξης. Όπως επίσης και τις πολιτικές απαντήσεις που νομιμοποίησαν ή ενέπνευσαν.

3. Η Φιλελεύθερη - Συντηρητική Σκέψη και η Κριτική στο Κοινωνικό Κράτος

Η *πρώτη στρατηγική, η Πολιτική*, θέτει και ταυτόχρονα συνοψίζει με σαφήνεια τη θεωρητική τομή που επέφερε το τέλος του "κεϋνσιανού μεταρρυθμισμού" και του Κοινωνικού Κράτους. Η κρίση εννοιολογήθηκε, ούτε λίγο ούτε πολύ ως "κρίση διακυβέρνησης" των δυτικών

6. Στο πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας αναδεικνύουν ως αυτόνομη μεταβλητή το ρόλο των θεσμών και του κράτους οι Theda Skocpol, P.B.Evans, D.Rueschemeyer (eds), Bringing the State Back In, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1985. Βλέπε επίσης, D.Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens, J.Stephens, Capitalist Development and Democracy, Polity Press, Cambridge 1992.

κοινωνιών και προβλήθηκε από την ίδια την οργάνωση των ελίτ του δυτικού κόσμου Trilateral Commission.

Η κρίση διακυβέρνησης αναδείκνυε την επελθούσα δυσλειτουργία μεταξύ του Καπιταλισμού και της Δημοκρατίας. Μεταξύ των επιταγών της καπιταλιστικής ανάπτυξης / συσσώρευσης και των αιτημάτων ή των προσδοκιών των πολιτών και των εργαζομένων. Υπήρχε μια δηλωμένη σχέση αντικατοπτρισμού με τις νεομαρξιστικές θεωρίες της περιόδου εκείνης (J.O'Connor, Habermas). Οι μαρξιστικές θεωρίες καταλογίζαν στον καπιταλισμό την ανατροπή του επισφαλούς συμβιβασμού του Κοινωνικού Κράτους, οι μή μαρξιστικές χρέωναν στη Δημοκρατία την κρίση.

Ονομάζουμε Πολιτική τη στρατηγική γιατί αποδεχόταν μια εγγενή ένταση στη συμβίωση Καπιταλισμού και Δημοκρατίας όπως είχε αποκρυσταλλωθεί στις δομές των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Ο έλεγχος και η διαχείριση της έντασης αυτής ήταν ζήτημα πολιτικό -πρακτικό. Η ανάλυση προσέφερε τη θεμελίωση μιας πολιτικής απάντησης στην κρίση με την έννοια ότι αναδιατύπωνε τους όρους από τους οποίους εξαρτάται η συμβατότητα Δημοκρατίας -Καπιταλισμού, έτσι ώστε να απαλλάξει τη συσσώρευση από το υψηλό κόστος της νομιμοποίησης που της είχε επιβάλει ο κεϋνσιανός κοινωνικός συμβιβασμός. Η αναδιατύπωση συνίστατο έτσι, σε μια επανέκδοση του δημοκρατικού ελιτισμού (εγγενή έτσι κι αλλιώς συνιστώσα του μεταπολεμικού μοντέλου πλουραλιστικής δημοκρατίας), στον περιορισμό της συμμετοχής, στην απομάκρυνση των μαζικών οργανώσεων από τη διαδικασία απόφασης, στην αποδυνάμωση των νεοσυντεχνιακών δομών, στην αποκατάσταση του ισχυρού κράτους και στην αποδοχή της ανάγκης να εκδηλωθούν ανεμπόδιστα (και συνεπώς να αυξηθούν) οι κοινωνικές ανισότητες προκειμένου να επαναλειτουργήσει ομαλά ο οικονομικός μηχανισμός.

Πλήν ελάχιστων εξαιρέσεων, οι αναλύσεις της "κρίσης διακυβέρνησης" είχαν συγκυριακό χαρακτήρα με σαφή ημερομηνία λήξης. Ενδιαφέρουν περισσότερο στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών και της πολιτικής ιστορίας, καθόσον αποτελούν μαρτυρία της στροφής που σημειώθηκε στην καθεστηκυία πολιτική κοινωνιολογία και επιστήμη, όταν η κρίση του Κοινωνικού κράτους συμπαρέσυρε την πλουραλιστική ορθοδοξία η οποία θεμελιώνονταν στην εναρμόνιση των συμφερόντων που είχε επιτύχει η θεαματική μεταπολεμική ανάπτυξη. Αυτή η λειτουργιστική /αρμονική θεώρηση χαρακτηρίζει τα δύο κυρίαρχα ως τότε παραδείγματα, του παρσονικού δομολειτουργισμού και του επίσημου μαρξισμού - λενινισμού, τα οποία καθιέρωναν, με διαφορετικό βέβαια τρόπο, μια συμβατή και μή προβληματική σχέση μεταξύ φιλελεύθερης Δημοκρατίας και Καπιταλισμού. Με την κρίση του κοινωνικού κράτους, οι "θεωρίες της κρίσης διακυβέρνησης" επανέφεραν ιστορικά και κρίσιμα διλήμματα που είχαν τεθεί από την αυγή της μαζικής Δημοκρατίας και την είσοδο των μαζών στην πολιτική σκηνή.

Η *Ηθική στρατηγική* θεωρητικοποίησε την ένταση μεταξύ Δημοκρατίας και Καπιταλισμού προσφεύγοντας ακριβώς στις ηθικές -πολιτισμικές διασυνδέσεις τους. Η κρίση του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους εντάχθηκε κατά κανόνα σ' ένα ευρύτερο θεωρητικό και κοινωνικολογικό λόγο που αφορούσε στην ίδια τη Νεωτερικότητα. Πυρήνας αυτού του λόγου ήταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η διαδικασία της εκκοσμίκευσης. Μιλώντας επιγραμματικά, η κρίση του Κοινωνικού κράτους είναι η πολιτειολογική επίπτωση

της ηθικής -πολιτιστικής κρίσης στην οποία καταλήγει η εκκοσμίκευση και η απομάγευση του κόσμου. -προνομιακός σύνομιλητής στην περίπτωση αυτή είναι ο Habermas. Η δημόσια παρέμβαση - υπό το πνεύμα μάλιστα των μοντερνιστικών αντιλήψεων- υποσκάπτει τους ενδιάμεσους θεσμούς /βιωματικούς χώρους (προνομιακός συνομιλητής /αντίπαλος ήταν συνήθως ο Habermas). Η οικογένεια, η Εκκλησία, το έθνος, το σχολείο χάνουν τη λειτουργία της οργανικής και απροβλημάτιστης ενσωμάτωσης που ασκούσαν. Ο εξισωτισμός της Δημοκρατίας οδηγεί στην ισοπέδωση της ιεραρχίας και της τάξης. Η συμμετοχή υποθιβάζει το ήθος και την τέχνη της εξουσίας από το επίπεδο των ελίτ οι οποίες παρέχουν κατά κανόνα περισσότερα εχέγγυα ευθύνης και ανιδιοτέλειας, στο επίπεδο των μαζών, των παθών τους και του στενού συμφέροντος. Η αυτοπειθαρχία, η υπακοή και η αίσθηση του καθήκοντος, δίνουν τη θέση τους στον ηδονισμό, στην ελευθεριότητα και στη διεκδίκηση δικαιωμάτων χωρίς την αντίστοιχη υποχρέωσης. Η κατάλυση του "κοινωνικού δεσμού" ο οποίος εξασφαλιζόταν από την παράδοση και τη θρησκεία, δεν μπόρεσε ούτε μπορεί να αναπληρωθεί από την καταναλωτική ευημερία και τη δημοκρατική πολιτική συγκρότηση των μαζικών κοινωνιών. Αυτοί ήταν οι βασικοί κοινοί τόποι της συντηρητικής κριτικής, στους οποίους συναντήθηκαν διαφορετικά ρεύματα: ο φιλελεύθερος σκεπτικιστικός συντηρητισμός στο πρότυπο του Burke και του Toqueville, ο αυταρχικός συντηρητισμός με την χεγγελιανού τύπου ηθικότητα και προτεραιότητα του έθνους -κράτους, ο κοινωνικός ή ηθικός συντηρητισμός που επικεντρώνεται στους ενδιάμεσους παραδοσιακούς θεσμούς και στην προστασία των ηθικών (χριστιανικών) αξιών, ασκώντας κριτική στον αγοραίο ατομισμό και στη φιλελεύθερη θεωρία σύνταξης της πολιτείας. Σε όλες τις περιπτώσεις, μια "εξωτερική" ηθική καλείται να μεσολαβήσει ώστε να επιτευχθεί ο συμβιβασμός Καπιταλισμού και φιλελεύθερης Δημοκρατίας.

Η Ηθική κριτική διαθέτει ισχυρά επιχειρήματα, αλλά αφήνει και μεγάλα ερωτηματικά στη συντηρητική εκδοχή της. Σωστά επισημαίνει τις αντιφάσεις που παρουσιάζει η αυτο - νομιμοποίηση του καπιταλισμού σε συνθήκες δημοκρατίας. Σωστά αναζητεί τις ηθικές προϋποθέσεις που επιτρέπουν τη συμβίωση. Η "αυθόρμητη ιδεολογία" που παράγει ο καπιταλισμός αν δεν τιθασευτεί από άλλες ηθικές δυνάμεις, αν διαδοθεί μέσα από την διαδικασία εκδημοκρατισμού, οδηγεί στην αυτο -υπονόμευσή του. Η εξάπλωση της εμπορευματικής μορφής και ο αυξανόμενος εκχρηματισμός των κοινωνικών σχέσεων επιφέρουν τη διάχυση του οικονομίστικου κτητικού ατομισμού και του ιδιοτελούς ωφελιμιστικού πράττειν. Ο ιμπεριαλισμός όμως του homo economicus είναι αυτοκαταστροφικός -ή καταλήγει στη λειτουργικότητα που μπορεί να έχει ένα πλήρως χειραγωγημένο άτομο. Όταν οι συμπεριφορές αυτές διεισδύσουν στην πολιτική -διοικητική σφαίρα μετατρέποντας τη δημοκρατία σε αγορά όπου συναλλάσσονται και συγκρούονται τα ιδιωτικά συμφέροντα των πολιτών και των πολιτικών νοούμενα όλο και περισσότερο με εκχρηματισμένους όρους, τότε η επερχόμενη υπερφόρτιση των θεσμών, η προκαλούμενη δημοσιονομική κρίση, είναι κάτι παραπάνω από πολιτικό -κοινωνικό γεγονός. Αγκαλιάζει ακριβώς τις νομιμοποιητικές αρχές και τις ηθικές προϋποθέσεις του συγκεκριμένου οικονομίστικου συμβιβασμού δημοκρατίας και καπιταλισμού.

Η κρίση του φορντικού κύκλου στη δεκαετία του '70 μπορεί έτσι να ιδωθεί ως αδυναμία του *δημοκρατικά οργανωμένου καπιταλισμού* να στηρίξει τη νομιμοποίησή του

σε μια εκκοσμικευμένη και προσήκουσα σ'αυτόν βάση: την υπόσχεση της διαρκώς αυξανόμενης ανάπτυξης /ευημερίας που θα αποτελούσε ταυτόχρονα την αναγκαία συνθήκη αυξανόμενης ελευθερίας και αυτοκαθορισμού. Οι δύο αυτές δυναμικές οι οποίες υποτίθεται ότι συνυπήρχαν στον εθνικό κεϋνσιανό συμβιβασμό φαίνεται να αλληλοαποκλείονται και να συγκρούονται. Η αυξανόμενη ευημερία δεν παράγει τόσο την ποιοτική αναβάθμιση του ατόμου, όσο την εγωϊστική -καταναλωτική του καρικατούρα. Αντίστροφα, στο βαθμό που συμβάλλει στον αυτοκαθορισμό και την ατομική ανύψωση αυτοϋπονομεύεται, γιατί η αναπτυσσόμενη κριτική συνείδηση αμφισβητεί τις προϋποθέσεις και τους σκοπούς του μοντέλου ανάπτυξης.

Σ'αυτό όμως το σημείο η συντηρητική εκδοχή του ηθικού παραδείγματος αποκαλύπτει την αδυναμία της και την αμηχανία της, που πηγάζουν από την αντιφατική στάση προς την καπιταλιστική ανάπτυξη και την κοινωνία της αγοράς. Από τη μια, αναγνωρίζεται άκριτα ως αναγκαιότητα, αν όχι ως θετική δυναμική ο οικονομικος -κοινωνικός εκσυγχρονισμός όπως πραγματώνεται στην αγορά και στην καπιταλιστική συσσώρευση. Οι εμφανείς αρνητικές συνέπειες στο πολιτισμικό επίπεδο και στις κοινωνικές συμπεριφορές δεν αποτελούν αφετηρία για μια κριτική της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της τεχνολογίας στο ίδιο το επίπεδο της πολιτικής οικονομίας. Από την άλλη, απορρίπτονται συχνά οι θετικες κατακτήσεις του πολιτιστικού -ηθικού εκσυγχρονισμού που πραγματοποιήθηκαν με την ανάπτυξη των ατομικών, δημοκρατικών, κοινωνικών δικαιωμάτων και των οικουμενικού χαρακτήρα ηθικών συστημάτων.

Έτσι η συντηρητική ηθική κριτική στο κεϋνσιανό κοινωνικό κράτος διασπάται ανάμεσα στην Οικονομία και την Κουλτούρα, ανάμεσα στον Καπιταλισμό και τη Δημοκρατία, χωρίς να μπορεί να ενσωματώσει πειστικά σε ένα ενιαίο θεωρητικό σχήμα την πολυπλοκότητα και την αντιφατικότητα των αλληλεπιδράσεών τους. Καταλήγει έτσι να συνηγορεί για την υπαγωγή της δημοκρατίας στις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης με τη μεσολάβηση έστω παραδοσιακών ηθικών αξιών. Η δεκαετία του '80 έδειξε πως η συντηρητική ηθική κριτική συμπαρασύρθηκε από τον (νεο)φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό και τον επιδεικτικό καταναλωτισμό που αυτός υποκίνησε, εικονογραφώντας το ρόλο που διεκπεραίωσε δεδομένου του αντιφατικού της χαρακτήρα. Ο συντηρητικός ηθικός λόγος συνέδραμε στη μείωση των διεκδικήσεων των χαμηλών στρωμάτων έτσι ώστε να ξαναλειτουργήσει ο οικονομικός μηχανισμός ο οποίος οδήγησε στην πιο κραυγαλέα "ηδονιστική" και αυτιστικά ατομιστική καταναλωτική συμπεριφορά των ανώτερων στρωμάτων την οποία η ηθική κριτική κατακεραύνωνε.

Οι επισημάνσεις της Ηθικής Κριτικής για τις ηθικές -πολιτισμικές αντιθέσεις του καπιταλισμού μπορούν να αξιοποιηθούν στην κριτική της τρίτης -της Οικονομικής στρατηγικής. Εδώ υπάγεται το λεγόμενο νεοφιλελεύθερο ρεύμα, το οποίο άνθισε την περασμένη δεκαετία, προσδίδοντας στην κυριαρχία των συντηρητικών κομμάτων έναν δυναμικό και μοντέρνο χαρακτήρα. Υπό τον τίτλο του νεοφιλελευθερισμού αθροίστηκαν διαφορετικά και αντιθετικά θεωρητικά ρεύματα και στοχαστές -η σχολή του Σικάγου με τον Friedman, η σχολή της Βιρτζίνια με τους Buchanan και Tullock, ο Hayek, ο Nozick κλπ- που όμως θεωρήθηκαν συμπληρωματικές θεωρητικές θεμελιώσεις των μεταρρυθμίσεων που "απελευθέρωναν την αγορά". Ο πρωταρχικός και ακραίος αντικρατισμός αποτελεί τον

κοινό γεωμετρικό τόπο και μας επιτρέπει να μιλάμε για ενιαίο οικονομικό παράδειγμα. Με την έννοια ότι προτείνανε μια δραστική τομή στο επίπεδο της μεταπολεμικής ιδεολογίας και της θεωρίας: καταγγέλλοντας τη "σοσιαλδημοκρατική συναίνεση", ανύψωσαν την αγορά σε αυτάρκη μηχανισμό νομιμοποίησης και την οικονομική αναταλλαγή σε κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός μπορεί να αυτονομιμοποιηθεί εφόσον αποτινάξει τους καταναγκασμούς της Δημοκρατίας. Εφόσον εξοστρακιστεί κάθε στοιχείο πολιτικής που υπερβαίνει τα στενά όρια του φιλελευθερισμού.

Γύρω από τον κοινό αυτό κορμό αναπτύχθηκαν οι "ιδιαίτερες συμβολές" των νεοφιλελεύθερων ρευμάτων. Ο Hayek και η αυστριακή σχολή αμφισβήτησαν ριζικά, σε θεωρητικό επίπεδο, τη δυνατότητα σχεδιασμένης αποτελεσματικής πολιτικής παρέμβασης στην αγορά. Ο Friedman και οι μονεταριστές αμφισβήτησαν στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής τον κεϋνσιανισμό. Τα οικονομικά της προσφοράς ενέπνευσαν τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις και ενίσχυσαν θεωρητικά τις "θεραπείες σοκ". Τα οικονομικά της Πολιτικής (Economics of Politics) αμφισβήτησαν εξ αρχής την πρόθεση και την πιθανότητα της κρατικής παρέμβασης να εξυπηρετήσει το κοινό συμφέρον. Ο Nozick και οι "αναρχοκαπιταλιστές" κατήγγειλαν σε φιλοσοφικό επίπεδο την αναδιανομή μέσω της κρατικής παρέμβασης ως ανήθικη.

Υπό μία έννοια, το οικονομικό παράδειγμα αποτελούσε θεωρητικό ρετρό που επέστρεφε στο laisser -faire και στη θεωρητικοποίηση του Φιλελευθερισμού σε πλήρη αντίθεση με τη Δημοκρατία. Ηταν άλλη μία επανάληψη της "φιλελεύθερης ουτοπίας", που έλεγε ο K.Polanyi: της υπόσχεσης ενός αυτορυθμιζόμενου μέλλοντος ύστερα όμως από τη διάβαση της κοιλάδας των δακρύων -του κόστους δραματικών μεταρρυθμίσεων (απορρυθμίσεων, εν προκειμένω), το οποίο είναι κοινωνικά αδιανόητο με αποτέλεσμα το εγχείρημα να εγκαταλείπεται και να μένει η ουτοπία. Με την ίδια έννοια, ο Ch.Maier μιλά για την επανεμφάνιση στη δεκαετία του '80 ενός software utopianism: "την προσπάθεια να κατασκευαστούν ομοιοστατικού χαρακτήρα θεσμοί των οποίων η λειτουργία να μην εξαρτάται από πολιτικές αποφάσεις".[7] Αν όμως η ερμηνεία έμενε εδώ θα ήταν παραπλανητική. Το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα, δεν ήταν επιστροφή στο παρελθόν, αλλά εξέφρασε και ενισχύθηκε από συγκεκριμένους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

4. Για μια Νέα Θεωρία ενός Παλιού Προβλήματος

Η παρατήρηση αυτή μπορεί να γενικευτεί για όλο το φιλελεύθερο -συντηρητικό revival. Αν η μια του όψη κοιτούσε στο παρελθόν, η άλλη αγκάλιαζε τις ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές που βρίσκονται σε εξέλιξη και συμπυκνώνονται στη διεθνοποίηση των οικονομικών -πολιτικών σχέσεων και στην αποκαλούμενη μεταφορντική παραγωγική κοινωνική αναδιάρθρωση. Για άλλη μια φορά, οι αλλαγές στην -κοινωνική -ταξική διάρθρωση επανέφεραν τους όρους σύμπλεξης καπιταλισμού και δημοκρατίας. Οι σχετικοί μετασχηματισμοί ανέδειξαν με έμφαση τον κεντρικό ρόλο της επιχείρησης, της αγοράς, του ατόμου, ενώ αντίθετα διαβρώσανε τα

7. Ch.S. Maier (ed), The Changing Boundaries of the Political, Cambridge University Press, Cambridge 1987 σ.16.

μεγάλα ομοιογενή σύνολα, τις συλλογικές ταυτότητες του μεταπολεμικού κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους, τους εθνικούς /κρατικούς μηχανικούς ρύθμισης και της σύνδεσης της διανόησης με το εθνικό κράτος. Λειτούργησαν έτσι, ως δομικές κοινωνικές προϋποθέσεις *που μέσα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και όχι a priori*, ενίσχυσαν την αναζωογόνηση της συντηρητικής και φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, επέτρεψαν τη σύνθεσή τους στο θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο παρά τις σημαντικές διαφορές που είχαν, προσέδωσαν διφορούμενο (δυναμικό και συντηρητικό ταυτόχρονα) χαρακτήρα στη "Νέα Δεξιά", τροφοδότησαν τον πολιτικό - ιδεολογικό πολυσυλλεκτισμό της.

Η συντηρητική κυριαρχία της δεκαετίας του '80 ανέτρεψε ριζικά τους κοινωνικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς της περιόδου του κεϋνσιανού Κοινωνικού Κράτους. Δεν πέτυχε όμως το μείζον: να διαμορφώσει ένα "φιλελεύθερο συμβιβασμό" αντίστοιχης μακράς πνοής. Ένα νέο δυναμικό συμβιβασμό Δημοκρατίας - Καπιταλισμού ικανό να ενεργοποιήσει τον κύκλο της οικονομικής ανάπτυξης και της επεκτεινόμενης κοινωνικής ευημερίας. Γι'αυτό ο σημερινός *ήπιος φιλελευθερισμός* που είναι κυριαρχούσα πραγματικότητα αποτελεί σημείο ασταθούς ισορροπίας. Μοιάζει με ελάχιστο κοινό παρονομαστή που προκύπτει όχι τόσο από τη σύγκλιση ιδεών, όσο από την απουσία ιδεών. Στις περισσότερες πράγματι δυτικές χώρες υπάρχει μια δύσκολη οικονομική -πολιτική κατάσταση, η οποία όμως δεν εκδηλώνεται κατά κανόνα ως ανοιχτή κρίση και αντιπαράθεση ριζικά εναλλακτικών προτάσεων. Αντίθετα, τροφοδοτεί μια διάχυτη και αυξανόμενη δυσαρέσκεια των πολιτών, μια έκδηλη έλλειψη κατευθυντήριων γραμμών ή ακόμα περισσότερο μια ηθική κρίση. Τα συμπτώματα είναι γνωστά: απομάκρυνση από την πολιτική, αμφισβήτηση όλων των πολιτικών ηγεσιών, κριτική προς όλα τα κόμματα, δυσπιστία προς όλες τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και προς αυτή καθαυτή την ιδέα της κοινωνικής προόδου. Όπως συνήθως συμβαίνει, οι καταστάσεις αυτές είναι ανοιχτές σε διαφορετικές προοπτικές τα στοιχεία των οποίων συνυπάρχουν προς το παρόν αξεδιάλυτα στη σημερινή πραγματικότητα. Στοιχεία ενός εντεινόμενα *αυταρχικού συντηρητισμού* που εκδηλώνεται με τον εθνικισμό, τον κοινωνικό ρατσισμό και τη δημιουργία νέων ιεραρχικών δομών στη Δύση και σε όλο τον πλανήτη. Από την άλλη, *στοιχεία* μιας νέας μεταρρυθμιστικής δυνατότητας που θα ανταποκρίνεται στις *μεταφορντικές* κοινωνικές πραγματικότητες. Χαρακτηριστικό αυτής της προοπτικής θα είναι η ανάγκη επανάκτησης *της Πολιτικής* ως ικανότητας σχεδιασμού, πραγματοποίησης μακρόπνοων επιλογών, και δημοκρατικής διαλογικής διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων. Το αντίθετο δηλαδή από την αποπολιτικοποίηση και την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων που πρότεινε ο νεοσυντηρητισμός και ο νεοφιλελευθερισμός. Η νέα ανάγκη Πολιτικής δεν θα σημάνει μια απλή επαναχάραξη των ορίων δημόσιου -ιδιωτικού, ένα είδος *"roll back the market"* μετά τις υπερβολές του νεοφιλελευθερισμού. Αν κάποιο δίδαγμα μένει από τη δεκαετία του '80 είναι ότι δεν υπάρχει μόνο η "αποτυχία της αγοράς", αλλά και η "αποτυχία του κράτους". Και ότι ένας δημοκρατικά επιλεγμένος σκοπός μπορεί να εξυπηρετηθεί ανάλογα με τις συνθήκες, είτε με ιδιωτικά είτε με δημόσια μέσα είτε με τη συνεργασία των δύο, χωρίς η όποια επιλογή να προσλαμβάνει υποχρεωτικά ιδεολογικό χαρακτήρα. Οι πηγές μιας νέας μεταρρυθμιστικής δυναμικής και πολιτικής βρίσκονται βαθύτερα. Εντοπίζονται στον εκθετικό πολλαπλασιασμό των αποφάσεων και των επιλογών *σε συνθήκες υψηλού κινδύνου*, αβεβαιότητας και

αλληλεξάρτησης που οι σημερινές κοινωνίες είναι υποχρεωμένες να κάνουν. Βρίσκονται στον αυξανόμενα *αναστοχαστικό χαρακτήρα της Νεωτερικότητας και της κοινωνικής ζωής*, για να χρησιμοποιήσουμε τη συνοπτική διατύπωση του A.Giddens.[8] Ο χαρακτήρας αυτός εκδηλώνεται με μια διαλεκτική σχέση. Οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι (αλλά και ικανοί) να προσλαμβάνουν και να επεξεργάζονται συνεχώς έναν όγκο πληροφοριών που καθορίζει την καθημερινή τους πρακτική, η οποία ταυτόχρονα κι αντίστροφα καθορίζει την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτού του είδους η κοινωνική πρακτική επιδρά όλο και περισσότερο στην παραγωγική διαδικασία, στη γραφειοκρατική οργάνωση, στους πολιτικούς θεσμούς. *Πιστεύω επιπλέον*, ότι δημιουργεί μια πρωτογενή πολιτικοποίηση της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής, η οποία τουλάχιστον στο πλαίσιο των δυτικών κοινωνιών μπορεί να αποτελεί *μήτρα συναίνεσης /αναγνώρισης των δικαιωμάτων του άλλου* και δημοκρατίας / δικαιώματος ισότιμης "συμμετοχής". Αυτή είναι βεβαίως η αισιόδοξη όψη του νομίσματος που συνυπάρχει με την αντίθετή της. Οι άνθρωποι μπροστά στην πολυπλοκότητα των σημερινών κοινωνικών προβλημάτων και της καθημερινής ζωής, επιλέγουν με συνειδητό επίσης τρόπο την άγνοια, την αγνόηση, την απάθεια και την ιδιωτική αναδίπλωση. Καμιά λοιπόν αισιόδοξη προοπτική δεν είναι εγγεγραμμένη στο DNA της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας. Δεν είναι όμως εγγεγραμμένη ούτε η αντίθετη.

Αν τα προηγούμενα ισχύουν, τότε μια νέα μεταρρυθμιστική πολιτική θα έχει να αντιμετωπίσει αμέσως δύο καίρια ζητήματα προκειμένου να διαμορφώσει μια επαρκή θεωρία και πρακτική της Δημοκρατίας. Το πρώτο απλώς το καταγράφω γιατί ξεπερνάει το θέμα μας, καθώς σχετίζεται με τη διεθνοποίηση και τη μεταδιπολική διεθνή τάξη. Συνίσταται στην ανάγκη *εκδημοκρατισμού των διεθνών σχέσεων και καθιέρωσης νέων, δεσμευτικότερων* κανόνων δημοκρατικής συμπεριφοράς μεταξύ των εθνικών κρατών. Χωρίς τη μερική γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην "εθνική Δημοκρατία" και τη "διεθνή Αναρχία" καμία μεταρρυθμιστική προοπτική δεν είναι δυνατή.

Το δεύτερο ζήτημα προσανατολίζει την πολιτική θεωρία και την πρακτική στις *διαδικασίες μάθησης* από τις οποίες αυξανόμενα εξαρτάται και καθορίζεται η ποιότητα της Δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, επιτάσσει την υπαγωγή της ίδιας της διαδικασίας *σχηματισμού των ατομικών προτιμήσεων* στις λειτουργίες μάθησης, δημοσιότητας και κριτικής. Γεγονός που σημαίνει δύο απορρίψεις. (α) Την απόρριψη της νεοφιλελεύθερης άποψης των "δεδομένων προτιμήσεων" *του ατόμου, σύμφωνα με την οποία* η πολιτική και η οικονομική θεωρία δεν έχει λόγο για τη διαμόρφωση των προτιμήσεων καθώς αυτή ανάγεται πολιτικά στην προστατευμένη ιδιωτική σφαίρα και θεωρητικά σε άλλες ειδικεύσεις, όπως η ψυχολογία. (β) Την απόρριψη του περιορισμού της πολιτικής στη διαμεσολάβηση ήδη διαμορφωμένων συμφερόντων -άποψης που είναι σύμφυτη του "πλουραλιστικού μοντέλου" δημοκρατίας στην αγγλοσαξωνική παράδοση. Η αναγέννηση μιας μεταρρυθμιστικής δυναμικής απαιτεί την ενίσχυση του *παιδευτικού χαρακτήρα* της δημοκρατίας ο οποίος *είναι πολύ περισσότερο έντονος* στη γαλλική /ευρωπαϊκή παράδοση.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ως προς το ζήτημα αυτό, η σημερινή Αριστερά (ιδίως η κομμουνιστογενής) παρουσιάζει μια αντιφατική εικόνα. Από τη μια, η θεωρία και το

8. A.Giddens, Modernity and Self-Identity, Polity Press, Cambridge 1991.

παρελθόν της την καθιστούν επιρρεπή "να υπερβάλει" στον παιδαγωγικό ρόλο τόσο της ίδιας όσο και των πολιτικών θεσμών. Η κατασκευή του "σοβιετικού ανθρώπου", ή του "ερυθροφρουρού" ήταν η οριακή κατάσταση και μαζί η καρικατούρα αυτής της ιστορικής προδιάθεσης. Από την άλλη, η αυτοκριτική της έναντι αυτής της παταγώδους αποτυχίας οδηγεί συνήθως στην υιοθέτηση ενός απλοϊκού φιλελεύθερου- πλουραλιστικού πολιτικού μοντέλου το οποίο συμπληρώνεται με το λόγο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Κατά κάποιο τρόπο, η τροχιά της αυτοκριτικής της Αριστεράς μοιάζει αντίθετη στην τροχιά των αναγκών μιας νέας μεταρρυθμιστικής -δημοκρατικής θεωρίας.

Όλη όμως η εμπειρία της τελευταίας εικοσαετίας, όπως τουλάχιστον προσπάθησα να δείξω, λέει ότι η θεωρία και η κριτική σκέψη που θα θελήσει να συμβάλει στην πραγματοποίηση ενός νέου μεταρρυθμιστικού κοινωνικού συμβιβασμού θα πρέπει να σκύψει και πάλι με περισσότερη προσοχή στις αντιφατικές και τεταμένες σχέσεις Δημοκρατίας και Καπιταλισμού, πλουτίζοντας σ'αυτή τη βάση τη θεωρία και την πρακτική της Δημοκρατίας. Σε ένα θέμα δηλαδή που περιθωριοποιήθηκε στο ιδεολογικό κλίμα της δεκαετίας του '80 και ακόμα περισσότερο μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά που αποδεικνύεται εξαιρετικά επίκαιρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Εκτενέστερη βιβλιογραφία που υποστηρίζει τις σκέψεις που προηγήθηκαν στο Γ. Βούλγαρης (1994)]

Barcellona P., *Oltre lo stato sociale*, De Donato, Bari 1980.

Barry N., *The New Right*, Croom Helm, London, 1987.

Bell D., *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York, 1976.

Bell D., *The Winding Passage. Essays and Sociological Journeys 1960-1980*, ABT Books, Cambridge Mass 1980.

Bell D., *The Coming of Post-industrial Society*, Basic Books, New York 1973.

Berger Suzanne (ed), *Organizing Interests In Western Europe, Pluralism, Corporatism and the Trasformation of Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.

Bosanquet N., *After the New Right*, Heinemann, London 1984.

Bowles S., Gintis H., *Democracy and Capitalism*, Routledge, Λονδίνο1986.

Brittan S., *The Economic Contradictions of Democracy*, «British Journal of Political Science», n.5, April 1975.

Brittan S., *The Economic Contradictions of Democracy*, Revisited, «The Political Quarterly», v. 60 n.2. April - June 1989.

Buchanan J.M., Tullock G., *The Calculus of Consent*, The University of Michigan Press 1962,

Buchanan J.M., *The Limits of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago / London, 1975.

Buchanan J.M., *The Economics and the Ethics of Constitutional Order*, The University of Michigan, Ann Arbor, 1991.

Βούλγαρης Γ. (επιμ.) *Η επόμενη Ημέρα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992.
Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος* 1973-1990, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
Cantaro A., *La modernizzione neoliberista*, Franco Angeli, Milano, 1990.
Dahrendorf R., *The Modern Social Conflict*, Weidenfeld & Nicolson, New York, 1988.
De Romilly J., *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992.
De Ruggiero G., *Storia del liberalismo europeo*, Laterza, Bari 1925, 1977⁴.
Dunn Ch. W., Woodard J.D., *American Conservatism from Burke to Bush*, Madison Books, New York 1991.
Dworkin R., *Liberalism*, (ελλ. μετ., *Φιλελευθερισμός)*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1992.
Eatwell R., O'Sullivan N., (eds), *The Nature of the Right*, Pinter, London 1989.
Eisenstadt S.N., *Fontamentalismo e modernita'*, Laterza, Bari 1994.
Elster J., Hylland A. (eds), *Foundations of Social Choise Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
Esping - Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge, 1990.
Evans P.B., Rueschemeyer D., Theda Skocpol (eds), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1985.
Flora P., Heidenheimer A.J. (eds), *The Development of Welfare States in Europe and America*, Transaction Books, New Brunswick, N.J. 1981.
Friedman M. & Rose, *Free to Choose*, Penguin, London, 1980.
Gamble A., *The Free economy and the Strong State*, Macmillan, London, 1988.
Giddens A., *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, Cambridge 1991.
Giddens A., *Beyond Left and Right*, Polity Press, Cambridge 1994.
Girvin B., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage, London 1988.
Goldthopre J.H., (ed), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford, 1984.
Gramsci A., *Quaderni del Carcere*, Einaudi, Torino 1975.
Gray J., *Liberalisms*, Routledge, London 1989.
Green D.G., *The New Right. The Counter - revolution in Political, Economic and Social Thought*, Wheatsheaf Books, London, 1987.
Habermas J., *Legitimationsprobleme im Spatkapitalismus* (ιταλ. μετ. La crisi della razionalita' nel capitalismo maturo, Laterza, Bari 1981.
Habermas J., *The New Conservatism*, MIT Press, Massachusettes, 1990.
Hall S., Jaques M., (ed), New Times. *The Changing Face of Politics in the 1990s*, Lawrence and Wishart, London, 1989.
Hayek F.A., *Law Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan Paul, 1982.
Hayek F.A., *The Fatal Conceit*, Routledge, London, 1988.
Held D., *Models of Democracy*, Polity Press, Oxford, 1987.
Hirschman A.O., *The Passions and the Interests*, Princeton University Press, New Jersey, 1977.
Hirschman A.O., *The Rhetoric of Reaction*, Cambridge Mass., 1991.

Hobsbawm E., *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

Hodgson G.M., *Economics and Institutions*, Polity Press, Oxford, 1988.

Huntington S.M., Grozier M., Watanuki, J., *The Crisis of Democracy : Report on the Governability of Democracies to the Trilatarel Commission*, New York University Press, New York 1975.

Ingrao P., *Masse e Potere* (ελλ. μετ., Μάζες και εξουσία, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

Jordan G., Ashford N., (eds.), *Public Policy and the Nature of the New Right*, Pinter Publishers, London, 1993.

King D.S., *The New Right. Politics Markets and Citizenship*, Macmillan, London 1987.

Krieger J., Reagan, *Thatcher and the Politics of Decline*, Polity, Cambridge 1986.

Levitas Ruth (ed), *The Ideology of the New Right*, Polity Press, Combridge 1986.

Luhmann L., Macht, 1975 (ιταλ. μετ. *Potere e complessita' sociale, Il Saggiatore*, Milano 1979).

MacPherson C.B., *The Life and Times of Liberal Democracy*, 1977, ελλ. μετ. *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα, 1986.

MacPherson C.B. *The Political Theory of Possessive Individualism*, ελλ. μετ. Ατομικισμός και Ιδιοκτησία, Γνώση, Αθήνα 1986.

Maier Ch. S. (ed), *Changing Bounderies of the Political*, Cabridge University Press, Cambridge, 1987.

Marchak Patricia M., *The Integrated Circus. The New Right and the Restructuring of Global Markets*, McGill- Queen's University Press, Montreal 1991.

Nisbet R., *Conservatism*. University of Minnesota Press 1986.

Nozick R., *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, New York, 1974.

O'Connor J., *The Fiscal Crisis of the State, St. Martin's Press*, New York 1973 (ελλ. μετ. Παπαζήσης Αθήνα).

Offe C., *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates* (ιταλ. μετ. Lo stato nel Capitalismo maturo, Etas Libri, Milano 1977.

Offe C., Disoraganized Capitalism, *Polity Press*, Cambridge, 1985.

Paci M., *Publico e privato nei moderni sistemi di Welfare*, Liguori, Napoli 1989.

Parboni R., Wallerstein I. (a cura di), *L' Europa e l' economia politica del sistema - mondo*, Franco Angeli, Milano 1987.

Parboni R. (a cura di), Dinamiche della crisi mondiale, Editori Riuniti, Roma, 1988.

Peele G., *Revival and Reaction. The Right in Contemporary America*, Clarendon Press, Oxford 1984.

Polanyi K., *The Great Transformation*, 1944 (Beacon Press, Boston, 1968[9]).

Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Rueschemeyer D., Huber Stephens, Evelyne Stephens J., *Capitalist Development and Democracy*, Polity Press, Cambridge 1992.

Schumpeter J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, 1942 (ελλ. μετ. Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Αθήνα 1972).

Steinfels P., *The Neoconservatives*, Simon and Schuster, New York, 1979.

Theda Skocpol (ed), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, 1984.

Tsebelis G., *Nested Games. Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Los Angeles, 1990.

Wolfe A., *The Limits of Legitimacy. Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, The Free Press, New York, 1977.